

بحرانی که پیش رو داریم

سعید برزین

۱۴

۱ جمعیت ایران طی چند دهه آینده به بیش از صد میلیون نفر خواهد رسید و این میهمانان در اقصی نقاط این مرز و بوم بساط زندگی خود را پهن خواهند کرد. قدمشان روی چشم، اما متأسفانه ایران نمی‌تواند خانه و کارخانه و مدرسه و بیمارستان کافی بسازد و امکانات عادی زندگی را برای آن‌ها فراهم کند. هم جماعت میهمان گرفتار زندگی پریشان خواهد شد و هم سطح زندگی عمومی صدمه خواهد دید. مقاله اول کتاب، به قلم حسنعلی رونقی هشدار می‌دهد که این مسئله، یعنی افزایش روزافزون جمعیت و اثرات مستقیم آن در حوزه‌های مختلف اجتماعی، نویسنده از این افزایش ابراز نگرانی می‌کند و از مقامات دولتی می‌خواهد تا مسئله را در صدر دستور جلسه عمومی قرار دهند و برای حل آن اقدام کنند. در این مقاله رابطه رشد جمعیت با بحران اشتغال، محدودیت تولیدات کشاورزی، مشکلات محیط‌زیستی، توسعه بی‌رویه شهرها و کمبود خدمات شهری مورد بررسی قرار گرفته است. نویسنده در پاسخ به این سؤال که چه باید کرد، چند پیشنهاد مشخص را در معرض قضاوت خواننده می‌گذارد و همکاری برای حل این مسئله اجتماعی را وظیفه ملی، وجدانی و دینی هر ایرانی می‌شمارد.

۲ در مقاله دوم کتاب، اکبر آقاجانیان (تحولات جمعیتی در قرن معاصر) را مورد مطالعه قرار داده است. نویسنده نخست روند رشد جمعیت را از آغاز قرن بیستم تا کنون بررسی می‌کند و سپس ویژگی‌های این تحول را توضیح می‌دهد. از جمله اشاره دارد که میانگین رشد جمعیت کشور که در آغاز قرن کمتر از یک درصد بود در دهه ۱۳۶۰ به ۳/۸ رسید. وی با اشاره به کاهش نرخ خام مولید در سال‌های ۵۵-۱۳۴۵ به فاکتورهای تعیین کننده آن اشاره دارد و سپس رشد نرخ مولید را در دهه

۶۵-۱۳۵۵ مورد مطالعه قرار می‌دهد و عوامل موثر این افزایش رشد را بررسی می‌کند. نویسنده پیش‌بینی می‌کند اگر سیاست‌های کنترل جمعیت به مرحله اجرا گذاشته نشوند و نرخ فعلی رشد ادامه پیدا کند جمعیت تا ۲۰ سال دیگر از مرز صد میلیون نفر خواهد گذشت. با این حال نویسنده نسبت به موقعیت درازمدت برنامه کنترل جمعیت خوش بین است و نتیجه‌گیری می‌کند که می‌توان انتظار داشت سیاست‌های همه‌جانبه موجب کاهش رشد جمعیت شود. البته تأکید دارد که حصول نتیجه موردنظر مشروط به این است که دولت برنامه سیاست کنترل جمعیت را تداوم بخشد.

۳ می‌دانیم که یکی از ویژگی‌های افزایش جمعیت، افزایش روزافزون تعداد جوانان است. مقاله سوم با عنوان «نقش جوانان در انقلاب ایران» به قلم مهرداد مشایخی است که در آن تأثیر تغییرات جمعیتی بر جوانان بررسی شده است. نویسنده نخست خصلت عصیان جوانان را از نظر مسائل اجتماعی بررسی می‌کند و سپس تغییرات جمعیتی قبل از انقلاب را - که مشخصاً جوانان را به رادیکالیسم سیاسی تشویق کرد - مورد کندوکاش قرار می‌دهد. انگیزه و پیامد سیاست‌گرایی و تندروی جوانان موضوع موشکافانه مقاله است و نویسنده بحث خود را با نظر به ویژگی‌های این مسایل تکمیل می‌کند.

۴ یکی از نتایج رشد بی‌رویه جمعیت، رشد بی‌رویه شهرها است. طبعاً تا وقتی شهرنشینی سبب تزلزل در نهادهای اجتماعی نشود و نظام اقتصادی را به مخاطره نیندازد و نتایج مخرب فرهنگی به همراه نداشته باشد شهرنشینی بخودی خود جنبه منفی ندارد. اما وقتی شهرها سریعاً توسعه پیدا کنند بدون آنکه امکانات زیربنایی از جمله خانه و مدرسه و بیمارستان و کارخانه برای ساکنان آن‌ها تأمین شود، شهرنشینی پدیده خطرناکی خواهد شد. مه‌ران کامروا در چهارمین مقاله کتاب، «بحران شهرنشینی در ایران» را مورد مطالعه قرار می‌دهد. نویسنده متذکر می‌شود که شهرنشینی در اغلب کشورهای در حال توسعه یک پدیده غیرقابل کنترل است و ایران نیز از عواقب و مشکلات ناشی از آن مبرا نیست. اما با اجرای سیاست‌های قاطع عمرانی می‌توان در درازمدت با این مشکل روبرو شد و آن را حل و فصل کرد. نویسنده روند و پروسه شهرنشینی در کشورهای در حال توسعه را مورد بررسی قرار می‌دهد و ویژگی شهرهای جهان سوم، از جمله علل توسعه آن‌ها را تشریح می‌کند. وی سپس به پدیده شهرنشینی در ایران اشاره دارد و شکل رشد آن را در دهه‌های اخیر توضیح می‌دهد.

۵ در مقاله بعدی کندوکاش سیاسی مسئله ادامه دارد. در این مقاله جمعیت از نظر ترکیب طبقاتی مورد مطالعه قرار می‌گیرد و ساختار جمعیتی در مقایسه با ساختار سیاسی بررسی می‌شود. نویسنده، سعید برزین، با استفاده از معیارهایی کلی که میان طبقات مردم نابرابری و تفاوت ایجاد می‌کند - چه در اندیشه خود مردم و چه در نگاه ما به‌عنوان ناظر تحلیل‌گر - جامعه ایران را به چند طبقه کلی تقسیم می‌کند و سابقه، ترکیب، منافع، سازماندهی، بسیج و ائتلاف سیاسی هر یک را برمی‌شمارد. تجزیه و تحلیل ساختار جمعیتی، از نظر تقسیم‌بندی افقی اجتماعی، از دوران انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی و پس از آن مورد نظر نویسنده قرار گرفته است. وی نتیجه‌گیری می‌کند که سیاست در ایران در حیطه انحصاری بخش کوچکی از جمعیت مانده است و این انحصار از علل عقب‌ماندگی سیاسی است و زمینه‌ساز بحران‌های اجتماعی.

۶ افزایش جمعیت، بخصوص هنگامی که با ناتوانی بخش اقتصادی توأم شود تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم روانی به همراه دارد. کاهش کیفیت زندگی، فقر، بیکاری، مشکل مسکن، کمبود امکانات آموزشی و بهداشتی از جمله عللی است که به بروز بیماری‌های روانی کمک می‌کند و اخلاق و هنجارهای عادی و سنتی اجتماعی را به خطر می‌اندازد و زمینه بروز انحراف‌های روانی را، به درجات مختلف، مهیا می‌سازد. علی جزایری و عباس پورشهناز در مقاله «پیامدهای روانی افزایش جمعیت» این مسائل را موشکافی می‌کنند. نویسندگان هشدار می‌دهند که در ایران حدود یک درصد از مردم از اختلالات شدید روانی و ده درصد از اختلالات خفیف روانی در رنجند اما فقط ۱۹ بیمارستان با ۵۰۰۰ تخت خواب برای آنها وجود دارد. افزایش جمعیت نه تنها این امکانات محدود را محدودتر خواهد کرد بلکه آسیب‌پذیری بخش‌هایی از جامعه را افزایش خواهد داد. با کاهش کیفیت زندگی، بیماری‌های روانی از جمله پرخاشگری، خودبیرانگری و عقب‌ماندگی ذهنی تشدید خواهند شد.

۷ چه از دیدگاه کسانی که طرفدار روش کنترل جمعیت‌اند و چه از نظر کسانی که کنترل جمعیت را مضموم می‌شمارند تردیدی نیست که دولت مسئول تأمین رفاه شهروندان شناخته می‌شود. به عبارت دیگر دولت مسئول ایجاد شرایطی است که نیازهای اساسی شهروند را برآورده کند. این نیازها شامل غذا، بهداشت، مسکن، تحصیل و درآمد مناسب و همچنین امنیت اجتماعی و فردی می‌شود. یکی از مشکلات عظیمی که دولت طی ۳۰ سال آینده با آن روبرو خواهد شد تأمین این چنین نیازهای جامعه صد میلیون نفری ایران است. جعفر جوان در مقاله «جمعیت و منابع انسانی» این مشکل را مورد بررسی قرار می‌دهد. نویسنده با استفاده از منابع آماری و تحلیلی سازمان ملل به همگانی بودن این مشکل در کشورهای درحال توسعه اشاره دارد اما متذکر می‌شود که رشد منابع انسانی طی دهه ۶۰ در ایران، علی‌رغم تلاش‌ها و موفقیت‌ها گرفتار پریشانی شده که عمدتاً به خاطر جنگ تحمیلی بر ملت بود. وی نتیجه‌گیری می‌کند که پیشرفت در این حوزه منابع انسانی مشروط به همکاری و هماهنگی بخش‌های دولتی و غیردولتی است.

۸ اصولاً در کشور ما سنت نیست که افکار عمومی را بسنجند و یا در تصمیم‌گیری‌های اجرایی جداً به حساب بیاورند. با این حال قدرت افکار عمومی در تعیین جهت تحولات اجتماعی غیرقابل انکار است. مردم - در تحلیل نهایی - یکی از مهمترین عوامل موفقیت یا شکست برنامه‌های عمومی دولت هستند و چنانچه بخواهند می‌توانند با عدم همکاری سیاست دولت را فلج کنند. در مقاله «تأمین و کاربرد و خدمات تنظیم خانواده» ربرت اسنودن افکار عمومی و مسئله تنظیم خانواده را مورد بررسی قرار می‌دهد. نویسنده تأکید دارد موفقیت برنامه تنظیم خانواده به سه عامل متکی است: ۱- نوع جلوگیری از بارداری، ۲- شیوه ارائه خدمات بوسیله دولت ۳- پذیرش افکار عمومی. نویسنده روابط این عوامل را با یکدیگر می‌سنجد اما عامل تعیین‌کننده را شیوه ارائه برنامه تنظیم خانواده بوسیله دولت معرفی می‌کند.

۹ نهمین مقاله کتاب «نقش و وسایل ارتباط جمعی و تنظیم خانواده» به قلم مسعود برزین است. مقاله نخست به ناکامی وزارت بهداشت در حل مسئله افزایش جمعیت در دو دهه اخیر اشاره دارد و

سپس ضرورت نقش فعال دولت را در استفاده از رسانه‌های گروهی بررسی می‌کند. نویسنده معتقد است تأثیر رادیو بر عامه مردم بیش از مطبوعات و تلویزیون است چراکه برای اولی سواد لازم است و برای دومی پول. نویسنده می‌گوید که کارگزاران بایستی با دقت بیشتری امکانات رادیو را بکار گیرند و بخصوص زبان تبلیغاتی مناسبی برای مخاطبان تهیه شود که اکثراً روستایی و کم‌سواد هستند. در پایان مقاله با ۱۱ نفر در سنین مختلف، تحصیلات مختلف و طبقات مختلف مصاحبه‌های کوتاهی انجام گرفته که دربرگیرنده نظریات گوناگون درباره مسئله رشد جمعیت است.

۱۰ بدون وجود یک برنامه مؤثر تنظیم خانواده، رشد جمعیت غیرقابل کنترل خواهد بود. ولی می‌دانیم که مسئله تنظیم خانواده یک موضوع سیاسی و مورد کشمکش‌های فکری است. ازجمله اینکه رابطه این موضوع با مسائل مذهبی مورد سؤال برخی افراد قرار گرفته است. محمدرضا تدین در دهمین مقاله کتاب، این مشکل را بررسی می‌کند و متذکر می‌شود که مسئله تنظیم و رفاه خانواده طی چند دهه اخیر در اکثر کشورهای مسلمان موردنظر قرار گرفته و در میان علمای دینی و عموم مردم مورد گفتگو بوده است. نویسنده متذکر می‌شود که مسئله تنظیم خانواده در بسیاری از کشورهای مسلمان جنبه سیاسی پیدا کرده است و به همین خاطر باید شرایط اجتماعی ایران، قبل و بعد از انقلاب، را مورد نظر قرار دهیم تا دیدگاه مذهبی آشکار شود. وی به بحث‌های مذهبیون در این مورد اشاره دارد و مسئله را از جنبه‌های اخلاقی و خانوادگی و مصالح ملی بررسی می‌کند.

۱۱ ایران تنها کشوری نیست که با بحران افزایش جمعیت روبرو است. کافی است که به برخی کشورهای منطقه نظر کنیم. پاکستان، هند و بنگلادش هر یک به نوعی گرفتار این معضل اجتماعی هستند و هر یک به نحوی در پی چاره‌جویی. بهمن جبروتی در مقاله «برنامه رفاه خانواده در هند» سیاست دولت این کشور را که بخشی از استراتژی ملی هند برای توسعه اجتماعی و اقتصادی محسوب می‌شود بررسی می‌کند. نویسنده متذکر می‌شود که هدف این برنامه، بهبود کیفیت زندگی مردم از طریق ارتقاء سطح بهداشت و ارائه خدمات مربوط به تنظیم خانواده است. هند ۶۰ سال پیش برنامه کنترل جمعیت را آغاز کرد و ۴۰ سال پیش آن را جزء سیاست رسمی دولت درآورد. نویسنده در پایان مقاله خود پیشنهادات دولت هند را برای پیشبرد برنامه رفاه خانواده مطرح می‌کند.

۱۲ در چند سال گذشته تلاش‌هایی در جهت شناخت بیشتر مسائل جمعیت‌شناسی صورت گرفته است. مقاله نامه جمعیت، به قلم رضا اقتدار و کتابنامه جمعیت به قلم مهناز رهبری گوشه‌ای از این تلاش را منعکس می‌کند. این مقالات در واقع مکمل تحقیقی است که تحت عنوان «کتابشناسی گزیده جمعیت و نیروی انسانی» در سال ۱۳۶۹ توسط انتشارات سازمان برنامه و بودجه به چاپ رسیده و شامل بیش از ۸۰۰ مدرک فارسی است. هردوی این مقالات منابع ذیقیمت جدیدی را در دسترس محققین قرار می‌دهند و پیش درآمد تحقیقات بعدی محسوب می‌شوند.